

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
ОДЕЉЕЊЕ ЗА ИСТОРИЈУ

ДИПЛОМСКИ РАД

Србија између два светска рата у делима жена путописаца

Ментор:

проф. др Мира Радојевић

Студент:

Анђелија Миладиновић ИС 13/93

септембар 2018.

Садржај:

Увод.....	3
Мери Идит Дарам.....	6
Лена Јовичић.....	13
Грејс Елисон.....	16
Ребека Вест.....	21
Закључак.....	29
Извори и литература.....	30

1. Увод

У распону од необјашњивог, сложеног, мистериозног до једноставног и примитивног, објашњеног „древним мржњама“ или племенским ривалитетом, Балкан је заузимао и још увек заузима специфично место у машти Запада. Бугарска историчарка Марија Тодорова је рекла: „Европа се завршава тамо где политика каже“¹ што значи да су границе Балкана произвољне, како за унутрашњег тако и за спољашњег посматрача. Објективност посматрача је неретко била уско везана за специфичну идеју прогреса, где су наука и технологија инструмент мерења, а сопствене културне и политичке норме важећи стандарди.² Поред политике и литературе, Балкан је и у академском свету често био у домену „замишљене географије“.³ Балканско полуострво већ преко два века представља неисцрпан рудник стереотипа.⁴ Најпре, као извор за „британску наративну колонизацију“,⁵ а током “Америчког 20. века”, заједно са променом центара светске моћи, САД преузима улогу „наративног колонизатора“ и оног ко „диктира замишљену географију“.⁶

Милица Бакић Хејден поставља реторичко питање- у којој мери спољне представе о Балкану временом постају његова судбина?⁷ Едвард Саид тврди да је оно што је оријентални свет учинило схватљивим и дало му идентитет, није био резултат његових властитих напора, него читав низ зналачких манипулација, преко којих је Запад идентификовао Оријент. На тај начин се Оријент у исто време дисциплинује, проучава,

---

¹ М. Тодорова, *Имагинарни Балкан*, Београд 1999, 139.

² М. Бакић Хејден, *Варијације на тему „Балкан“*, Београд 2006, 15.

³ М. Тодорова, *Нав. дело*, 180.

⁴ В. Голдсворти, *Измишљање Руританије: Империјализам маште*, Београд 2000, 5-8.

⁵ Исто, 6.

⁶ М. Тодорова, *Нав. дело*, 163.

⁷ Оваква и слична питања данас постављамо захваљујући Едварду Саиду који их је првобитно покренуо у контексту Блиског Истока и односа Запада према Арапима. Његова контроверзна књига је настала као побуна против сваког облика доминације: не само оних најпрепознативијих, као што су политичка и економска, већ и против облика културне доминације, у наслеђеним обрасцима мишења и посматрања света-обрасцима заснованим на дистинкцији Запада и Истока, *нашег*-прогресивног, модерног, активног, нормалног и *њиховог*-задртог, традиционалног, статичног, деформисаног у неком смислу.

илуструје, описује и изриче му се суд.⁸ Констатација да је оријентализам „створени корпус теорије и праксе,⁹ је примењива и на „балканизам“ – дискурс о замишљеном Балкану.

Дубоке корене негативне слике „Другог“ налазимо још у средњем веку, када је Запад је угрожавала „шизматичка вера“ већине становника Балкана и амбивалентна „природа“ Византије. Ова слика Балкана дели једну важну карактеристику са Балканом 20. века –међупросторност. По речима Милице Бакић Хејден, „међупростор Балкана узнемирава Запад још од Византије“¹⁰.

Балкан као тема путописаца

Од шездесетих година и посебно Велике источне кризе, појављују се две нове генерације Британаца који се баве Србијом и Балканом. Почев са историчарима, од Гледстона до Лојда Џорџа, завршно са интелектуалцима, од Дентона до Мери Идит Дарам, Ребеке Вест и Ситона Вотсона, ове генерације довешће до велике промене у односу према Србији.¹¹ Слика одређених балканских земаља таласала је у Британији, кретала се од обожавања до презира, што наводи на закључак да није постојала једна „замрзнута“ слика, него више перцепција које су се мењале, нарочито у ратним временима.¹² Међу чиниоцима од утицаја на слику коју дају путописци веома је важан национални, друштвени и културни контекст из којег су долазили.¹³ Не треба губити из вида ни „хоризонт очекивања“ о коме су аутори, ако су намеравали да објаве свој путопис, морали водити рачуна.¹⁴

Мери Идит Дарам и Ребека Вест се обично помињу као списатељице које су предњачиле у настојањима да се балканско острво и његови народи „објасне“ читаоцима

---

⁸ Е. Саид, *Оријентализам*, Београд 2000, 57.

⁹ Е. Саид, *Нав. дело*, 27.

¹⁰ М. Бакић Хејден, *Нав. дело*, 96.

¹¹ Ч. Антић, *Србија и Велика Британија у Првом светском рату*, Београд, 2012, 21.

¹² S. G. Markovich, „British perceptions of the Balkans until 1918“, *Problems of Identities in the Balkans*, Edited by Slobodan G. Markovich, Eric Beckett Weaver and Vukasin Pavlovic, Belgrade 2006, 137.

¹³ С обзиром на то да су Турска и њене покрајине од тридесетих година 19. века биле тема која је изазивала знатну пажњу и подељена мишљења британског јавног мњења, суд аутора о ономе што ће видети у тим областима био је често одређен и пре него што би пошао на путовање.

¹⁴ В. Костић, *Британија и Србија: контакти, везе и односи 1700-1860.*, Београд 2014, 247-248.

енглеског говорног подручја.¹⁵ Међутим, њих две су имале другачији приступ: док се Ребека Вест трудила да буде посматрач поентилистичког уметничког дела какав је Балкан Мери Идит Дарам се до те мере саживела са Балканом, његовим земљама и људима, да је то постао смисао њеног живота.¹⁶ Поред Ребеке Вест и Мери Идит Дарам доста списатељица је посетило Србију у међуратном периоду, међу којима су Грејс Елисон и Лена Јовичић.

Разлог због кога сам желела да се бавим путописима чији су аутори жене садржан је у циљу да се увиди значај путописног материјала о Србији насталог у међуратном периоду, али и да се сагледа својеврстан феномен жена путописаца, с обзиром на то да су оне дале највећи допринос овом жанру. Чланак из 1912. под називом „*Зашто Балкан привлачи жене*“, као одговор је понудио објашњење да је управо репутација Балкана пуног недаћа привукла Британке; наиме, гледале су на такво ризично путовање као на прилику да побегну од свакодневног, обичног живота пуног ограничења. Њихово присуство је такође био резултат и институционалних промена Викторијанског доба, а најзначајнија је оснивање Националне службе за помоћ рањенима и болеснима у рату, који је касније постао познат под називом Црвени крст.¹⁷ Како је ова врста путописа почела да привлачи пажњу много времена након што су они настали, нарочито дела написана у међуратном периоду, моја жеља је била да укажем на њихов значај као историјског извора о друштвеним, политичким и економским приликама, и да истовремено истражим и њихову улогу у стварању представе о Србији, тј. у коликој мери су слике из путописне литературе постајале константе јавног дискурса.

---

¹⁵ В. Голдсворти, *Нав. дело*, 197.

¹⁶ J.Hodgson, „Edith Durham, Traveller and Publicist“, *Black Lambs and Grey Falcons: Women Travellers in the Balkans*, Edited by John B. Allcock and Antonia Young, Bradford University Press 1991, 8.

¹⁷ A. Hammond, *Memoirs of conflict: British women travellers in the Balkans*, *Studies in Travel Writing* 14:1 (2010), 58

2. Мери Идит Дарам

Од британске списатељице до балканске „Краљице горштака“

Мери Идит Дарам се родила 1863. године у кући на лондонском Хановер Скверу, као најстарије од осморо деце у породици имућног лондонског лекара. Студирала је сликарство и илустровала је неколико томова Кембричке историје природе. Већи део младости провела је негујући болесну мајку, а како је почела и сама да побољева, доктор јој је препоручио да путује како би се излечила од депресије. Тако се она априла 1900, у својој 37. години отиснула на путовање већ опробаном маршрутом европских путника, дуж „илирске“ обале данашње Хрватске, и питала се: „где почиње прави Исток“?¹⁸

После своје прве посете Црној Гори 1900. године, Идит Дарам се у више наврата враћала у овај део света и написала низ књига о Балкану. Била је импресионирана шароликошћу живота у Црној Гори, чије је становнике упоређивала са шкотским горштацима.¹⁹ Често се виђала са црногорским књазом Николом Петровићем, а за време балканских ратова 1912-1913. године, радила је у црногорским пољским болницама.²⁰ Као и многи Енглези који су путовали по Балкану, Идит Дарам је у почетку гајила изразите симпатије према Црногорцима, сматрала их је неустрашивим јунацима који као да су сишли право са страница Хомерових епова.²¹ Приликом посете Подгорици²², код ње први пут јавља занимање за Албанце, које ју је толико заокупило да је одлучила да проучи живот забачених планинских села на северу земље.²³ Крајем 1903. она завршава своју књигу „Кроз српске земље“ и управо у Пироту добија идеју да научну димензију свом бегу од суморне реалности свог дома.²⁴ У складу са својим викторијанским погледом на

---

¹⁸ В. Голдсворти, *Измишљање Руританије*, Београд 2000, 197.

¹⁹ В. Голдсворти, *Нав. дело*, 200.

²⁰ То је био окидач за њено потпуно окретање пацифизму, одбила је чак касније позиве Црвеног крста јер није хтела да лечи људе да би после гинули у рату, сматрала је да на тај начин не само учествује у рату него га и продужава; М. Edith Durham, *The struggle for Scutari*, London, 1914, 238.

²¹ В. Голдсворти, *Нав. дело*, 198.

²² М. Edith Durham, *Through the Lands of the Serb*, 22.

²³ В. Голдсворти, *Нав. дело*, 200.

²⁴ „Објаснила сам да желим да забележим ствари карактеристичне искључиво за Србију...Укратко, рекао ми је господин, Ви пишете географско-етнографску студију. И тада ми је синнула та блистава идеје које се не бих сетила сама“ ; М. Edith Durham, *Through the Lands of the Serb*, 186.

свет, Идит Дарам је за „истином“ о Балкану трагала тако што је одлазила на све смелије експедиције у забачену унутрашњост полуострва.²⁵ За своје следеће путовање је изабрала најочигледнију дестинацију – делове Балкана који су били под Османском влашћу.²⁶ Прво место у које је крочила у оквиру граница Османског царства био је Скадар. Њен пут у ове пределе донео јој је изразито поштовање у Црној Гори и како она каже репутацију за „јунаштво“. Њена храброст и авантуристички дух су били продукт њена „два месеца слободе“ и одбрамбени механизам на „сиво заточеништво код куће“.²⁷

Њено следеће путовање описано је у књизи „Бреме Балкана“. Посветивши сву своју енергију Балкану, Идит Дарам се са британске тачке гледишта и сама „балканизовала“ а такво мишљење је штетило њеној мисији.²⁸ У својој првој књизи посвећеној Балкану она је укратко описала сложеност проблема који су у игри, наглашавајући, као и Ребека Вест, колико је опасно заузети било чију страну у балканском сукобу.²⁹ Да би неко схватио Балкан, тврдила је, он мора да истражи узроке незавидног стања у коме се сваки од Балканских народа налази. Међутим, „решење балканског питања“ које она предлаже је да се сваком народу додели „његова територија“ при чему изузима интересе великих сила, које обично ставља на прво место.³⁰ У овом делу, ауторка покушава да, читаоцу који не поседује никакво предзнање о Балкану, уз своју аматерску интерпретацију историје од Александра Великог до њеног доба, објасни суштину сукоба.³¹ Наравно, како свака озбиљна студија мора имати доказе, тако ауторка, у мору произвољно протумачених цитата античких писаца као што је Тацит, у циљу повезивања античких народа са актерима у „Бремену Балкана“, поткрепљује своје хипотезе изјавама људи које је пуким

---

²⁵ Највероватнији разлог за успешност њених експедиција је чињеница да Албанци нису гајили посебна осећања према Енглезима, а својим занимљивим цртежима албанске ношње и безазленим изгледом је изазивала дивљење и поштовање; В. Голдсворти, *Нав. дело*, 206.

²⁶ J.Hodgson, „Edith Durham, Traveller and Publicist“, 13.

²⁷ M. Edith Durham, *Twenty years of Balkan tangle*, London 1920, 81.

²⁸ Још 1905. Х.Н. Брејлсфорд ју је у свом приказу књиге Балканско бреме оптужио за „балканство“. У приказу се помиње како Идит Дарам ведро расположења путује по Албанији, земљи нанизаних гробова поред пута, и јунака живописних ношњи који се диче храброшћу и причају о части. В. Голдсворти, *Нав. дело*, 202.

²⁹ В. Голдсворти, *Нав. дело*, 202.

³⁰ В. Голдсворти, *Нав. дело*, 206.

³¹ Да би је читаоци боље разумели, ко све чини Балкан, она чистом дедуктивном методом закључује да су Албанци народ скоро митског порекла, да потичу од Александра Великог и Пира, да Бугари потичу од Хуна, а да су Срби окупирали већи део полуострва и протерали боље од себе на планине, као „Англо-саксонци Британска племена“. у М. Edith Durham, *The burden of the Balkans*, London 1905, 5-9.

случајем сретала.³² Приказ који Идит Дарам даје о почетку 20. века је значајан зато што пружа редак увид у реакције Балканаца, очигледно свесних мишљења које Запад има о њима.³³

Држала опробаног рецепта свих Западњака који су се бавили Балканом – нашла је љубимце.³⁴ Идит Дарам је добила место у балканској историографији захваљујући квалитетним етнографским описима племенског живота у Северној Албанији и Црној Гори, а посебно захваљујући пажњи коју је посветила једној од занемарених нација на Балкану, Албанцима. Њена аверзија према Србима, потом проширена на остале Словене, била је тако огорчена да је приписивала зулум јаничара њиховом балканском пореклу.³⁵

Лета 1908. године се отиснула на пут у северну Албанију и продукт тога је њено дело „Горња Албанија“. Ово дело се састоји од мешавине етнографских података и личних доживљаја и многи је сматрају њеним најбољим остварењем. Њен циљ је да пружи интересантну али свеобухватну слику о албанским обичајима, фолклору и традицији. Она је саму себе видела као „објективног“ посматрача, извештача пре него коментатора, некога ко Балкан посматра изнутра и споља. Писци историјских дела, политичких студија и путописа који се односе на балканске земље, често истичу своју објективност као нешто што их разликује од својих претходника.³⁶ У овој књизи такође понавља своје виђење легендарне прошлости Албанаца, одређивањем заједничких именилаца, албанских обичаја.³⁷ Међутим, књига обилује и описима прослава, а можда она која је на њу

---

³² Даје пример једног Албанца који је рекао да су: „Албанци и Срби као пси и мачке“; М. Edith Durham, *The burden of the Balkans*, London 1905, 5-9.

³³ Тако наводи пример реакције једног човека којег је упознала који јој је прекорно рекао: „Ви Енглези мислите да сте цивилизовани и да можете да нас учите нечему. А ја вам кажем да овде нема човека који би починио онакве злочине какви се чине у Лондону...Наши хајдуци су сиромашни људи...Они пљачкају да би живели и ризикују главу при том. А ваши разбојници су често универзитетски образовани, они пљачкају, лажу и варају да би стекли раскош. Ви сте годинама уживали све предности образовања и цивилизације и ето шта радите. А нас зовете дивљацима зато што убијамо људе.“; М. Тодорова, *Имагинарни Балкан*, 243.

³⁴ Њена хвале вредна љубав према Албанцима навела ју је да некритички дели верске и расне осуде, уместо да рационално анализира геополитичку ситуацију. Њено виђење је да су се Албанци: „хиљадама година опирали денационализацији, да само моле да заузму своје место на Балкану и да живе у слободи и хармонији, суочени са непријатељем много горим од Турака, а то су Словени: Русија, са својом фанатичном црквом и њене дивље кохорте, Срби и Бугари, спремне су да униште Албанију и да затру католике колико и муслимане“.

³⁵ По њеном мишљењу, „фанатизам православне цркве сноси велику одговорност за учвршћивање турске власти“. Иако ни Турцима није била нарочито наклоњена, насела је на мит о њиховој толерантности и прихватила га је; М. Тодорова, *Имагинарни Балкан*, 244.

³⁶ В. Голдсворти, *Нав. дело*, 203.

³⁷ М. Edith Durham, *High Albania*, London, 1910, 453-459.

оставила најјачи утисак је прослава поводом св. Јована.³⁸ Упркос свим неслагањима са Ребеком Вест, занимљиво је да су обе биле фасциниране мултирелигиозним прославама на Балкану.³⁹

Енергично је агитовала за независност Албаније, још пре Првог светског рата имала је репутацију као „Краљица горштака“. Постепено је изменила своје ставове о Србима и Црногорцима, које је сматрала албанским непријатељима, а после Првог светског рата постала и истакнута чланица Англо-албанског друштва.⁴⁰ У делу „Опсада Скадра“ је постепени заокрет њеног односа према овим народима постао потпун. Идит Дарам описује ужасе приликом опсаде Скадра и борби за време Балканских ратова, али се поставља као судија када су у питању жртве. Такође, на тренутке, као да заборавља да Велике силе имају удела у скоро свему што се догађа на Балкану, а у тренуцима када се тога сети углавном је чисто да би поткрепила своју хипотезу о њиховој жељи за уништењем Албанаца.⁴¹ Није изненађујуће да су се аутори меморандума о албанским захтевима, под називом „Права, наде и тежње Албаније“, насталом 1918, износећи становиште како су Албанци „најзначајнији фактор међу свим балканским нацијама“, позивали управо на Мери Идит Дарам.⁴²

Балкан у ретроспективи

Осим посматрања у ретроспективи својих путовања по Балкану, Идит Дарам је покушала и да, у својој књизи „Сарајевски злочин“, разреши питање: „Ко је започео Велики рат“? Дух времена, сваљивао је кривицу за рат на Балкан у целини, посебно на Србе. Мери Идит Дарам, уверена да ће је и други узимати за озбиљно онолико колико она

³⁸М. Edith Durham, *High Albania*, 177.

³⁹ Ребека Вест у свом делу *Црно јагње, сиви соко* пише о прослави Ђурђевдана у Македонији, што је један од догађаја који су оставили најјачи утисак на њу.

⁴⁰ . По албанским земљама је путовала у друштву Константина Синаса, путујућег продавца у служби Британског и иностраног библијског друштва, који ју је упознао са низом угледних Албанаца. Ово искуство јој је отворило очи за снажна национална осећања Албанаца.

⁴¹Тако цитира Албанског патриоту: „Да, савезници су се борили заједно само ради уништења наше нације. Свет мора да је био изненађен да су нације које себе називају хришћанским способне за такву похлепу, бес и варварство.“ – М. Edith Durham, *The struggle for Scutari*, London 1914, 315.

⁴² Ч. Антић, *Нав. дело*, 413.

узима себе вратила је краљу Петру орден Светог Саве и у пропратном писму изјавила да „њего и његов народ сматра кривим за највећи злочин у историји“.⁴³ Њена истрага о узроцима Првог светског рата се састојала заправо из, како је сама рекла: „чекања као мачка испред мишје рупе за доказ од самих Срба и коначно сам га добила“.⁴⁴ Тај доказ су објављена сећања Љубе Јовановића⁴⁵ на 1914. која она у својој књизи најпре назива небитним⁴⁶, а затим их детаљно анализира да би закључила да је убиство Франца Фердинанда могло бити спречено и да управо Љуба Јовановић⁴⁷ није ништа урадио да спречи атентат.⁴⁸ Своју детективску студију даље поткрепљује доказима истог интензитета – новинским чланцима у којима је Љуба Јовановић рекао пар реченица о томе како никада није помагао емигранте из Црне Горе који су покушавали насилно да остваре уједињење Србије и Црне Горе⁴⁹, сарадњу Црне руке и Младе Босне представља као револуционарно откриће, и контроверзну књигу „*Тајна превратне организације*“, о Солунском процесу, која је годину дана након што је изашла у продају повучена и чија веродостојност и дан данас виси о концу поред бројних књига које се баве Аписом и Солунским процесом.⁵⁰ Мери Идит Дарам користи учешће Великих сила у Балканском питању и Великом рату прилично произвољно, али када се узме у обзир колико мало извора је консултовала приликом писања ове студије⁵¹, просто је импресивно колико је енергије заправо уложила да убеди читаоце да су Срби криви за рат.

---

⁴³ М. Тодорова, *Нав. дело*, 242.

⁴⁴ J.Hodgson, „Edith Durham, Traveller and Publicist“, 25.

⁴⁵ Ради се о чланку „*После Видова дана 1914*“ из ког Идит Дарам наводи само први део у коме Љуба Јовановић каже како је: „ влада сазнала да неки босански омладинци спремају атентат на Франца Фердинанда, и како је Стојан Протић издао наређење пограничним властима на Дрини да спрече прелаз тим омладинцима, али су власти одговориле да је наређење стигло касно, пошто су омладинци већ били прешли.“ *Време* 13.03.1925. страна 1

⁴⁶ М. Edith Durham, *The Serajevo Crime*, London 1925, 84.

⁴⁷ Љубомир Јовановић (Котор, 2/14. фебруар 1865 — Београд, 10. фебруар 1928) је био српски историчар и политичар. Био је редовни професор Универзитета у Београду од оснивања 1905. године, академик, министар просвете, министар унутрашњих дела, члан Државног савета. Као министар унутрашњих послова учествовао је у прогону Драгутина Димитријевића Аписа и Црне руке на Солунском процесу због наводног атентата на регента Александра. Пред крај живота постао је близак краљу Александру и велики ривал Николе Пашића, због чега је искључен из Народне радикалне странке.

⁴⁸ М. Edith Durham, *The Serajevo Crime*, 129-130.

⁴⁹ М. Edith Durham, *The Serajevo Crime*, 34.

⁵⁰ М. Edith Durham, *The Serajevo Crime*, 158.

⁵¹ Интересантно је да није користила црвену књигу-„*Дипломатска акта о предисторији рата*“ коју је издала аустријска република 1919.

Ово њено дело као и њено жустро агитовање за суд Србији као главном кривцу није прошло незапажено у српској штампи, најме већ јула 1924. у часопису време објављено је писмо професора Вудхауза које демантује њене тврдње да су енглески посетиоци нерадо виђени гости у Србији.⁵² У бројевима „Времена“ из 1925. јавља се доста чланака који се баве управо проблемом које су изазвале њене тврдње у књизи „Сарајевски злочин“, где се овај њен подухват назива *срамном кампањом против Србије*⁵³ али се назире и много шира слика где се у новинским чланцима скреће пажња на цео један талас које су покренуле стране новине ради сваљивања кривице на или на Србију или инсистирања на кривици једног Србина за избијање рата, био он Гаврило Принцип или Апис.⁵⁴ Колики је траг оставила у српском јавном мњењу сведочи и чланак из 1931. године Хенрија Берлајна, аутора књиге „Рођење Југославије“, где критикује Идит Дарам управо због коришћења малобројних извора, као и непроверених информација из друге руке.⁵⁵

Након ове политичко-историјске студије, опет се окреће етнографском раду, па тако настаје дело „Порекло племена, закони и обичаји“. Занимљиво је како увек благо иронично нагласи чињеницу да сви балкански народи теже границама из средњег века, али онда, када покушава да реконструише историју, тврди како је краљ Вукашин био албански поглавица града Скадра, док он није потпао под српску власт.⁵⁶ Идит Дарам је сама рекла да дело није комплетно јер је њен рад на терену прекинуо Први светски рат. За лаике, ова књига је један садржајан приручник пун анегдота, али треба узети у обзир

---

⁵² «Писмо Мис Дарам које је изашло последњем броју вашег листа, прави ути сак да су енглески посетиоци нерадо виђени у Србији. Као чланови једне енглеске групе, која је недавно путовала по Србији, Босни, Хериеговини, Црној Гори и Далмацији, желимо нагласити да смо уочили сасвим обрнут случај. У сваком месту које смо посетили били смо примљени са највећом љубазношћу и одушевљењем...приметили смо општу жељу да се негују пријатељски односи са енглеским народом. У Црној Гори нисмо нашли никаквих доказа о свирепости управе, као што помиње Мис Дарам. «Време 1924. 05.07.

⁵³ *Време* 15.03.1925. ЈЕДНА СРАМНА КАМПАЊА ПРОТИВ СРБИЈЕ

КО ЈЕ МИС ДАРАМ? Г. Лујо Војновић о потреби стварања Једне „народне одбране“ у иностранству

⁵⁴ Ако се буде хтело да утврђује одговорност за светски рат мало озбиљније, и буде хтело да се докаже да ли је рат хтела мала Србија — Енглези пишу данас иронично „roog little Serbia“ — која је тек изашла из два мучна и тешка рата, чије су колеричне бараке једва биле затворене и чијим рањеницима још нису ране зарасле, или је то хтела милитаристичка и империјалистичка Немачка, онда ће се наћи много тешких, непобитних докумената који ће показати правога кривца, али овгога пута ти документи неће бити црпени из споменица, алманаха и новинарских чланака. *Време* 13.03.1925. страна 1

⁵⁵ *Време* 26.04.1931. страна 3.

⁵⁶ M. Edith Durham, „A bird tradition in the West Balkan Peninsula“, *The Blaze in the Balkans*, London 2014, 154.

временску разлику као и носталгију коју је осећала за путовањима на која више неће отићи и за друштвом које више не постоји.⁵⁷

Мери Идит Дарам представља редак пример путописца који се толико саживео са Балканом а затим отворено променио своју приврженост некој од сукобљених страна.⁵⁸ Пошла је на Балкан да би заборавила несрећу код куће, али од самог почетка не види или не жели да види, да је Балкан више од „занимљивог ловишта пуног живописних и забавних људи у ком може да сакупља бајке и да црта“. Њена омиљена фраза гласи да је Балкан комична опера исписана крвљу“.⁵⁹ Дела Мери Идит Дарам су етнолошка ризница информација, али и вредан извор за истраживање имагологије Балкана. Како њен угао гледања припада викторијанском погледу на Балкан, дешава се да су њена запажања често резултат њених очекивања, предрасуда и афинитета пре него објективног истраживања. Међутим, подсећање на ова ограничења не значи порицати вредност ових дела, заправо, све противречности и разлике на које наилазимо када се извор подвргне критичкој анализи, указују нам на често скривена усмерења, опредељења и тежње како о земљи о којој се пише тако и о оној за коју се пише. Без сумње, својим делима и личношћу, Мери Идит Дарам је оставила неизбрисив траг како у историји Балкана тако и у сећањима људи које је задужила. Све до пред смрт 1944, примала је пакете албанске заједнице, у писму пријатељу написала је: „Док сам 1913. делила хуманитарну помоћ у северној, а 1914. у јужној Албанији, нисам ни помишљала да ће у будућности Албанија хранити мене“.⁶⁰

---

⁵⁷ J.Hodgson, „Edith Durham, Traveller and Publicist“, 26.

⁵⁸ В. Голдсворти, *Нав. дело*, 201.

⁵⁹ М. Тодорова, *Нав. дело*, 68-69.

⁶⁰ В. Голдсворти, *Нав. дело*, 207.

2. Лена Јовичић

Лена Јовичић рођена је 1885. године у Лондону, где је провела детињство и рану младост. Била је кћер српског дипломате и писца Александра Здравко Јовичића.⁶¹ Александар се оженио Шкотланђанком Елис Мери Радерфорд (Alice Mary Rutherford). Лена је боравила и у Бечу, Риму, Атини где јој је отац био у дипломатској служби. У том смислу, припадала је и кругу британске дипломатске аристократије. Октобра 1921. године се, заједно са родитељима, враћа се у Београд. Објавила је биографију свог оца под називом *Биографија српског дипломате (The Biography of a Serbian Diplomat)*, где је поред дневничких бележака укључила и усмена сећања свога оца, и иако ови мемоари нису настали у целини из прве руке, значајни су јер је Александар Јовичић као службеник владе имао прилику да буде у вртлогу дешавања крајем 19. века.⁶² Њен брат, Милан Јовичић, био је за време Првог светског рата и ађутант престолонаследника Александра.⁶³

Док је приређивала ове мемоаре, сматрала је значајним да страним читаоцима приближи Србију, па је тако написала краћа поглавља о историји земље пропраћена хронолошким таблицама.⁶⁴ Свог оца описује као Енглеза у сваком смилу „само му је нарав словенска“.⁶⁵ Дobar део дела посветила је владавини Обреновића, где је искористила прилику да до детаља опише односе Србије и Велике Британије након Мајског преврата, проблеме које је овај догађај донео Србији, али ипак дели мишљење свога оца па изузетно негативно описује владавину краља Александра Обреновића.⁶⁶

Ове мемоаре као извор треба користити пажљиво када је у питању бављење владавинама краља Милана и краља Александра, међутим Ленине забелешке које је

---

⁶¹ Александар Јовичић је рођен у Београду 1856. Образовање је стекао на Великој школи у Београду, а студије права наставио на универзитетима у Минхену и Паризу. По повратку у Србију 1880. обављао је дужност судског чиновника. Његово блиско пријатељство са Чедомиљом Мијатовићем утицало је да 1882. ступи у дипломатску службу и то као чиновник Посланства у Лондону. На месту отправника послова у Лондону остао је са прекидима до 1906. Аутор је књиге „Недеља у Лондону“.

⁶² А. Растовић, *Обреновићи у мемоарима српских дипломата из Лондона*, у: Нововековне српске династије у мемоаристици, Историјски институт, ур Петар В. Крстић, Београд 2007, 137.

⁶³ L. Yovitchitch, *The Biography of a Serbian Diplomat*, London 1939, 319

⁶⁴ Исто, 9-20.

⁶⁵ Исто, 113.

⁶⁶ Исто, 186-192.

додала очевом дневнику као и тумачења су значајни зато што нам дају ширу слику о ауторки, њену перцепцију земље из које потиче, коју је упознала најпре преко свог оца а затим и својим учесталим путовањима у Србију.⁶⁷ Њено најзначајније дело путописног карактера је „Којекуде по Србији“ (*Pages From Here and There in Serbia*) објављено 1926. године. Предговор је написао Богдан Поповић⁶⁸ који са речима хвале читаоцу представља ово дело представљујући га као веродостојно и темељно. Лена је својим пореклом али и студиозношћу била добор упућена у неке обичаје Срба (видети њен опис *славе*) али су њени описи, нарочито далеке прошлости прошарани неким грешкама (опис Битке на Косову).⁶⁹ Негде је присутан доста оригиналан приступ Лене Јовичић, попут у делу где испитује празник Цвети у српској историји (од Другог српског устанка до 1867).⁷⁰ Лена Јовичић је књигу структурисала на целине од којих је прва историја, затим обичаји, добар део је посветила српским манастирима и духовности, животу у Београду, а последње поглавље чине њене скице са путовања по Србији.⁷¹ Поред уобичајених па чак и већ тада клишеа путописног жанра, истиче се ауторкина посета и опис Народног музеја, Народне библиотеке, Етнографског музеја и изложбе „Југословенска уметност“.

Претекавши Ребеку Вест, она посебан значај, и посебном атмосфером и наративом описује простор Косова и Метохије и Вардарске Македоније односно Старе Србије како је назива. Ту су оријенталистички описи прљавих кафана и сељака који „ван сваког смисла за време“ обављају радове, помешани са ауторкином сликом српског средњег века која се огледа у опису Косова и Метохије као земље плавих сенки, те мистичних тренутака пред српским манастирима из средњег века.⁷² Ипак, главну улогу у њеном опису Србије заузима слика Србије-феникса, обновљене у склопу Југославије чиме доминира опис обновљеног Београда, где зграде ничу „као печурке“.⁷³

Осим дубоког поштовања за српску историју, истицања српско-британских веза, смештања у исти културни круг, још један аспект доминира њеним делима. То је велика

---

⁶⁷ С. Лазаревић Радак, *На границама Оријента: представе о Србији у путописима између два светска рата*, Панчево, 2011.

⁶⁸ Богдан Поповић (1.1.1864.-7.11.1944.) био је један од значајнијих српских књижевних критичара и есејиста.

⁶⁹ L. Yovitchitch, *Pages From Here and There in Serbia*, Belgrade 1926. 24,128

⁷⁰ Исто, 13.

⁷¹ L. Yovitchitch, *Pages From Here and There in Serbia*, Belgrade 1926.

⁷² Исто, 130-131, 139

⁷³ L. Yovitchitch, *The Biography of a Serbian Diplomat*, 328

промена, коју она илуструје сусретом са једним остарелим војником, сада скитницом двадесетих на путу по Србији. Војник који је „познавао њеног брата на фронту“, а сада је био само „фигура под кукуљицом“ служи Лени Јовичић да опише драматичну промену кроз коју је Србија прошла од Обреновићевске Србије њенога оца, до Карађорђевићевске СХС 1903-1926: „Ah, Gospogise, it was all so different when we got back [...] the conversation with him lingers in our minds;we understand just how he felt.”⁷⁴ Израз разумевања према Србима присутан је у делу Лене Јовичић, али амбиваленција је такође нешто што је дефинисало;наиме, она је стално истицала себе као „Енглескињу“ те је чак и књигу која је издата у Београду издала на енглеском, а њено име, изворно српско, остало је са енглеском транскрипцијом.

---

⁷⁴ L. Yovitchitch, *Pages From Here and There in Serbia*, 146-147

3. Грејс Елисон

Од турског харема до краљевског двора Југославије

Грејс Мери Елисон, новинарка, списатељица и феминисткиња, допутовала је у Краљевину Југославију у септембру 1932. године на позив кнеза Павла. Већ у новембру је завршила рукопис и написала предговор за књигу *Југославија-нова земља и њен народ*.⁷⁵ У предговору упознаје читаоце са својим делом, каже како најпре није планирала да записује своја искуства, већ само да прикупља материјал за предавања, међутим, толико је била „очарана“ овом „прелепом земљом, српским гостопримством, где се и даље осећају чари Оријента“.⁷⁶

Као последица увођења диктатуре краља Александра, тридесетих година 20. века у Југославији долази до једног таласа пропаганде са циљем да Југославија учврсти односе преко културних веза са Великом Британијом у највећој мери, али и Француском⁷⁷ и Америком.⁷⁸ О томе сведочи бројна страна и домаћа штампа, туристичке брошуре,⁷⁹ догађаји који су имали за циљ популаризацију енглеског језика, какве је организовао Енглеско-Америчко-Југословенски клуб,⁸⁰ тако да одлука кнеза Павла да позове Грејс Елисон у Југославију, како би написала једну врсту одобреног путописа није необична. Грејс Елисон је у Великој Британији увелико било позната по свом делу из 1915. под називом *Енглескиња у турском харему*. Огромна популарност овог дела јој је омогућила да буде једна од првих новинарки из Западне Европе која се срела и разговарала са Мустафа Кемал-пашом. До краја двадесетих година, Грејс Елисон је објавила још два дела

---

⁷⁵ Б. Шимуновић-Бешлин, *Грејс Елисон и Карађорђевићи*, у: Нововековне српске династије у мемоаристици, Историјски институт, ур Петар В. Крстић, Београд 2007, 178.

⁷⁶ G. Ellison, *Yugoslavia. A New Country and its People*, London 1933. vii

⁷⁷ Посланик Велике Британије у Југославији Невил М. Хендерсон је истицао како је утицај Француске изузетан. Ж. Аврамовски, *Британци о Краљевини Југославији. Годишњи извештаји Британског посланства у Београду 1921-1938*, том 1 (1921-1930), Београд-Загреб 1986, 666.

⁷⁸ Часопис *The Yugoslav Review* : A Monthly Magazine of the Serbs, Croats and Slovans, који је излазио у Њу Јорку. Издање из јануара 1929. под редним бројем 9 је у огромном делу посвећен апотеози Александрове диктатуре. види у АЈ, 38, Централни Пресбиро Председништва Министарског савета Краљевине Југославије, бр фасцикле 719, А II, IX 1.

⁷⁹ Види нпр. АЈ, 38, Централни Пресбиро Председништва Министарског савета Краљевине Југославије, бр фасцикле 719, А VI/ XII/1, *The New York Times Herald*, 24.7.1931.

⁸⁰ Рад Енглеско-Америчко-Југословенског клуба *Време*, 11. 10.1931. страна 9.

која се баве њеним утисцима из Републике Турске, тако да се могло претпоставити да ће њено дело о Југославији привући огромну пажњу.⁸¹

Грејс Елисон и Карађорђевићи

Кнез Павле и краљ Александар нису могли да не буду свесни значаја који је путописна литература имала приликом представљања српског народа британском јавном мњењу током 19. и почетком 20. века. Биљана Шимуновић-Бешлин у свом чланку наводи како је веома вероватно да је, при одабиру коме поверити пропагандну мисију у корист Краљевине Југославије, избор пао управо на Грејс Елисон због њене блискости са породицом кнегиње Олге, нарочито њеним оцем, Николом, трећим сином покојног грчког краља Ђорђа I.⁸² Грејс Елисон спомиње само узгред на пар места у делу своје претходне посете Србији, углавном када се са сетом присећа Београда пре Првог светског рата⁸³ и осим сусрета са краљем Петром и његовим сином Александром,⁸⁴ ауторка не оставља много података.

Своје путовање од Лондона до Југославије, описала је крајње ентузијастично, уз препоруке сународницима да ако се одлуче на овакво авантуристичко путовање, занимљивија земља у Европи не постоји. Ако би дело посматрали искључиво у овом контексту, његов значај би се свео на значај брошуре о одмору у Југославији тридесетих година, међутим, други ниво овог дела се бави Карађорђевићима. Ауторка је нам у поглављу *King Alexander of Yugoslavia-The Happy Home Life of an Industrious and Able Ruler*⁸⁵ даје скице породичног живота и краће биографије краља Александра, кнеза Павла, краљице Марије и кнегиње Олге. Ауторка са огромним ентузијазмом и одушевљењем представља ове мале портрете конзервативне краљевске породице, стално истичући

---

⁸¹ Б. Шимуновић-Бешлин, *Грејс Елисон и Карађорђевићи*, у: Нововековне српске династије у мемоаристици, Београд 2007, 181.

⁸² Б. Шимуновић-Бешлин, *Грејс Елисон и Карађорђевићи*, у: Нововековне српске династије у мемоаристици, Београд 2007, 180.

⁸³ „Где је Београд који сам познавала пре рата? Тачно је да је много догађајних година прошло, али као да је сваки делић Београда који сам упознала пре рата потпуно нестао.“ у G. Ellison, *Yugoslavia. A New Country and its People*, London 1933, 43.

⁸⁴ G. Ellison, *Yugoslavia. A New Country and its People*, London 1933, 268.

⁸⁵ G. Ellison, *Yugoslavia. A New Country and its People*, London 1933, 267-284.

њихово савршенство и хармоничност у свему.⁸⁶ Интересовале су је верске слободе у Југославији, а била је посебно дирнута краљевом оданошћу према православљу као и чињеницом да је краљ Александар заштитник многих српских средњовековних манастира.⁸⁷

Потрудила се да забележи краљев дан до танчина, није пропустила ниједну прилику да истакне англофилство кнеза Павла: кнежевљево студирање на Оксфорду, чињеницу да се у његовом домаћинству више говори енглески него српски, енглеске дадиле малих принчева, итд.⁸⁸ Међутим, посебно је занимљиво њено правдање Шестојануарске диктатуре објашњењем да критике не јењавају упркос „храбрости коју је Александар имао да распусти Парламент и да се прогласи за диктатора“. Мисао закључује „брижном“ осудом да се од народа као што су Срби не може очекивати да буду напредни у парламентарном животу као неке Западне силе.⁸⁹ Ауторкин латентни оријентализам манифестује се у слици Другога у тренуцима кад њена наративна структура слаби те прелази у домен анегдоти, личних жеља и мишљења.⁹⁰

Њен увид у приватан живот краља Александра, речи хвале које је чула о њему, посвећеност држави и породици, образовање, хобији, све то доводи до њеног закључка да ако таква особа спроводи диктатуру онда она не може бити лоша по народ и да би „у овом стадијуму државе било некултурно противити се оваквој врсти владавине, јер ако је историја Балкана нешто показала, то је потреба за једним јаким вођом.“⁹¹ Грејс Елисон, у покушају да буде заступник Срба, заправо утемељује стереотипе о њима као балканском народу од кога се „не може очекивати да после пет векова ропства буде на истом парламентарном нивоу као нека западна сила“.⁹² Својим константним наглашавањем англофилства краљевске породице и њиховом приказаном љубављу за уметношћу, она те две личне преференце поставља као аксиоме напретка и несвесно показује да је

---

⁸⁶ „Када краљев љубавни живот сведе државу на ниво сатиричних оперета, новине се отимају око такве приче. Међутим, када је приватан живот краљевске породице једноставан, када муж воли своју жену и децу, то никога не интересује.“ G. Ellison, *Нав.дело*, 1933, 37.

⁸⁷ Б. Шимуновић-Бешлин, *Грејс Елисон и Карађорђевићи*, у: Нововековне српске династије у мемоаристици, Београд 2007, 186.

⁸⁸ G. Ellison, *Yugoslavia. A New Country and its People*, London 1933, 34.

⁸⁹ Исто, 38-39.

⁹⁰ Исто. 49-50.

⁹¹ Исто, 71.

⁹² Исто, 39.

присталица теорије модернизације. Оне дефинишу параметре и околности у којима се као полазна тачка најчешће узима *традиционално друштво* које ће путем развоја достићи *модерност*, при чему је парадигма модерности увек савремено *западно друштво*. Ентони Гиденс у свом делу „Последице модерности“ тврди да је модерност глобализујућа⁹³ и закључује како развој глобализованих друштвених односа помаже да се умање неки аспекти националистичких осећања, повезаних са националном државом. Дакле, модернизација и национална држава су два појма, која према Гиденсу, искључују један другог.⁹⁴

Када узмемо у обзир чињеницу да је дело на неки начин било наручено, а књига објављена тек након одобрења краља Александра и кнеза Павла,⁹⁵ као и то да је на самом почетку посветила ово делу краљу Александру- „главнокомандујућем српских снага у Великом рату и првом југословенском краљу,“⁹⁶ опчињеност Грејс Елисон краљевском породицом подложна је критици али јој се не може замерити. Међутим, њене идеје прогреса које намеће читаоцима, испољавање класичних предрасуда које прате балканизам и оријентализам, показују да се није толико потрудила да разуме процесе везане за Југославију, њене народе, историју, колико се потрудила да представи свету идиличну слику хармоничне краљевске породице и државе која, по њеном скромном мишљењу, најбоље напредује вођена чврстом руком једног владара укалупљеног у процесу модернизације. Проблем са перцепцијом коју Грејс Елисон има јесте следећи, наиме, она објашњава културни наратив као трансфер, а не интеракцију.

Пријем дела у Великој Британији

Упркос свим напорима, дело није постигло очекиван успех у Великој Британији, наиме, одмах по објављивању, ова књига је била предмет изузетно лоших критика у

---

⁹³ „...то је очигледно када се имају у виду неке од анајосновнијих карактеристика модерних институција, укључујући на првом месту њихову искорењеност и рефлексивност.“ Е. Gidens, *Posljedice Modernosti*, Beograd 1998, 68.

⁹⁴ „национална држава постаје сувише мала за велике животне проблеме а исувише велика за мале животне проблеме;“ *Исто*, 70.

⁹⁵ Ауторка је управо писмо кнеза Павла објавила у књизи где он изражава одушевљење делом и наду да ће више њених сународника изразити такву љубазност и благонаклоност према Југославији. G. Ellison, *Нав.дело*, vi

⁹⁶ Ово није могла да учини без посебне дозволе краља, што значи, како и Биљана Шимуновић-Бешлин претпоставља, да је краљ или прочитао цео рукопис или је имао потпуно поверење у кнеза Павла. Б. Шимуновић-Бешлин, *Грејс Елисон и Карађорђевићи*, 184.

британском часопису *The Geographical Journal*. Наиме, према том приказу, ауторка није искористила шансу да напише корисно дело у путовању о Краљевину Југославију, као и да њено искуство са свим могућим повластицама као госта краљевске породице не може да буде мерило, а ни правило када је у питању посета тој земљи и да самим тим њено дело као приручник није корисно. Међутим, као већи проблем истиче да то изгледа није ни била њена намера, већ дело које је чист продукт личног доживљаја као и глорификација краљевске породице.⁹⁷

Годину дана након смрти краља Александра, Грејс Елисон умире, не остваривши жељу да се пресели у Дубровник. После краљеве и њене смрти читаоцима је скренута пажња на њено дело, а све више путника пристиже из Велике Британије и других европских држава. Те исте године је објављена књига *Живот и смрт краља Александра* од стране списатељице Клод Ејлен.⁹⁸ Трагична смрт краља Александра али и све сложеније међународне прилике у Европи привукли су нову генерацију путописаца, жељних да на неки начин замрзну ове просторе у времену својим делима, упркос вртлогу међународних прилика у Европи.

---

⁹⁷ O.R. „Yugoslavia: A New Country and Its People“, *The Geographical Journal*, vol. 82, No. 2 (Aug, 1933) 161.

⁹⁸ Б. Шимуновић-Бешлин, *Грејс Елисон и Карађорђевићи*, 190.

4. Ребека Вест

Ребека Вест⁹⁹ је у јесен 1936. први пут посетила Југославију као гостујући предавач Британског савета.¹⁰⁰ Иако је била увелико позната новинарка и списатељица, имала иза себе пет објављених романа и две подуже критичке студије, није пре тога много знала о Балкану. Шта више, за Југославију се заинтересовала први пут тек када је чула вести о убиству краља Александра у Марсеју.¹⁰¹ Ипак, одувек су је занимали односи између малих држава и моћних царстава јер је како каже и сама, рођена као држављанка једне од највећих империја које је свет икада видео, а одрастала као њен немилосрдни критичар.¹⁰² Она жестоко критикује усвојитељски колонијализам, тј. хуманитарно и реформистички расположене Британце¹⁰³, који су на Балкану узимали по један балкански народ за штићеника, проглашавали га за угњетавани, а онда се враћали у Британију са урамљеном фотографијом једног представника тог народа у народној ношњи, као трофејем оличења своје хуманости, без воље и покушаја да се Балкан разуме и прихвати онаквим какав јесте. Основна разлика између њих и Ребеке Вест је та што је она сматрала да се од Балкана може и треба учити.

У контексту представљања Балкана као места које не може да побегне од своје прошлости треба рећи да је своје разлоге за долазак и писање путописа о Југославији објаснила овако: „Дошла сам у Југославију како бих видела шта значи историја од крви и меса.“¹⁰⁴ У књижевном погледу, многи ово дело убрајају међу најбоље књиге написане о

---

⁹⁹ Ребека Вест рођена је као Сисили Изабел Ферфилд 21. децембра 1892. године а умрла је 15. марта 1983. године у Лондону, била је британска списатељица, новинарка, критичарка и путописац. Најпознатија дела су јој „Црно јагње и сиви соко“, „Значење издаје“, „Повратак војника“, „Птице падају“. Такође је писала књижевне критике за *The Times*, *New York Herald Tribune*, *Sunday Telegraph* и *New Republic*.

¹⁰⁰ „Распоред предавања на Коларчевом Народном универзитету“, *Правда*, 5.4.1936., стр 7

¹⁰¹ Р. Вест, *Црно јагње и сиви соко*, Београд 2004, 12

¹⁰² В. Голдсворти, *Измишљање Руританије: Империјализам маиште*, Београд 2000, 209.

¹⁰³ „Присетих се шта су ми све Енглези који су живели на Балкану причали о непоштењу и честитости, о грубости и деликатности, похлепи и великодушности који су истовремено постојали у истој особи, о политичарима који се, иако велики родољуби, нису клонили проневера, не у различитим раздобљима каријере већ у једном дану, о округлости која је на мучење и крвопролиће гледала као на нешто сасвим природно, да би се у неком тренутку претварала у најнежније милосрђе“. Р. Вест, *Нав. дело*, 2004, 364.

¹⁰⁴ Р. Вест, *Нав. дело*, 2004, 86.

Југославији на било ком језику, међу њима су Алан Ц. П. Тејлор, који истиче како: „ниједном народу никад није била одата већа и заслуженија почаст“; затим Брајан Хол, Роберт Каплан,¹⁰⁵ Милан Гавриловић,¹⁰⁶ и многи други.

Иако се критичари и писци приказа слажу да *Црно јагње и сиви соко* представља највеће и свакако најтрајније остварење Ребеке Вест, о њему је написан необично мали број текстова. Мада се значај овог дела ретко доводи у питање, како у оквиру литературе о Балкану тако и у оквиру опуса дела Ребеке Вест, књига је почела тек недавно да привлачи књижевно–критичку пажњу коју заслужује.¹⁰⁷

Викторија Глендинг, ауторка њене биографије, сматрала је да је љубавни живот Ребеке Вест далеко занимљивији, чему је поклонила највећу пажњу, тако да је Ребекин пут у Југославију, искуство које јој је променило живот и резултовало једним од најбитнијих путописа о Балкану у 20. веку, описано на свега три странице у њеној биографији. Не можемо са сигурношћу знати ауторкин мотив, али чињеница, да је писца као што је Ребека Вест свела искључиво на љубавни интерес и према томе и формулисала структуру књиге је поражавајућа.¹⁰⁸

Црно јагње и југословенска јавност

Пошто су владе Западних савезничких држава признале послератну југословенску власт, у британској и америчкој штампи су 1945. објављени жестоки напади на ово дело, који су добили извештај публицитет, а чији су аутори били Југословени. То било повезано са чињеницом да је Ребека Вест била и остала присталица претежно српских ројалистичких снага које су током Другог светског рата деловале на територији бивше Југославије у време када је британски естаблишмент већ почео дискретно да преусмерава своју подршку са њих на Титове партизане. Косара Гавриловић, чији су родитељи Милан и Јелена били Ребекини пријатељи,¹⁰⁹ каже да је промену Черчиловог става схватила као

---

¹⁰⁵ В. Голдсворти, *Нав. дело*, 209.

¹⁰⁶ „Као Србин и као Југословен желим да Вам се од срца захвалим на Вашем мишљењу које сте тако храбро изложили, а већ да не говорим о књизи „Црно јагње и сиви соко“ која ће остати као трајан докуменат вечите захвалности мога народа.“ К. Гавриловић, *Ребека Вест и Гавриловићи*, Београд 2008. 15.

¹⁰⁷ В. Голдсворти, *Нав. дело*, 210.

¹⁰⁸ Victoria Glending, *Rebecca West*, London 1987. 155.

¹⁰⁹ Милан Гавриловић је био српски адвокат, дипломата, политичар, доктор права.

личну трагедију.¹¹⁰ Ребека Вест је чак на ту тему написала сатиричну приповетку „Магична кугла мадам Саре“ у којој је разобличила савезнички став према Југославији и сукобљеним странама у њој. Главни лик је, маршал Пјеро, који очито представља Јосипа Броза Тита. Ова приповетка је на крају остала необјављена након састанка са сер Ормом Сардентом, једним од заменика државног секретара који ју је убедио да је маршал Тито признат јер им је у војном смислу био неопходан.¹¹¹ Ребекина апологија Драгољуба Михајловића није престала ни у њеној старости. Наиме, у писму из 1972. године она оштро критикује цео дискурс који се тиче његове сарадње са Немцима, а као доказ за његову припремљеност на рат против Немаца наводи приручник о герилском ратовању где је Дража Михајловић био наведен као аутор, данас изгубљено дело, које је приликом посете 1937. године имала прилику да два пута види. Ово дело је наводно видела код припадника Српске сељачке странке кога није именовала и други пут код своје пријатељице Анице Савић Ребац.¹¹²

И тако је иронично Ребека Вест остала практично непозната у земљи коју је са толико љубави описала све до 80-их година 20. века. Када је професор Никола Кољевић почео да објављује изводе из ове књиге 1988. и 1989. године у београдским *Књижевним новинама*, фељтон је изазвао огромно интересовање јавности. Резултат је била књига сведена на нешто више од једне четвртине оригиналног дела. Уз оправдање за овакав превод,¹¹³ професор је искористио прилику и да сведе значај овог дела искључиво на један маштовит приказ Југославије, дајући му епитет парадоксалног, због смењивања теза

Један је од оснивача политичке странке Савез земљорадника, а од 1939. године и њен вођа. Био је директор листа Политика 1924–1930. Први посланик Краљевине Југославије у СССР 1940–41. У емигрантској влади у Лондону обављао је дужност министра правде, пољопривреде, снабдевања и исхране. Његовој жени Јелени и њему је посвећен последњи Ребекин роман „Птице падају“ .

¹¹⁰ К. Гавриловић, *Нав. дело*, 11.

¹¹¹ В. Голдсворти, *Нав. дело*, 213.

¹¹² „Rebecca West to The Times Litterary Supplement“, 21.4. 1972. у : *Selected letters of Rebecca West*, edited, annotated and introduced by Bonnie Kime Scott, Yale University Press, New Haven and London 2000, 434.

¹¹³ То професор Кољевић чини у поговору једном од издања следећим речима: "Приликом избора из овог неуобичајено обимног дела преводилац се руководио неколиким разлозима. Пре свега, за разлику од Ребеке Вест, имао је на уму нашег, а не англосаксонског читаоца. Зато су у овом избору изостављени описи оних видова наше историје и културе који су код нас одавно постали општа места. Са друге стране, поједине дигресије Ребеке Вест не стоје у непосредној вези са Југославијом као њеном главном темом. Такав је случај са многим епизодама аустроугарске историје које су дате веома детаљно. У овом избору оне су знатно скраћене. Коначно, ваља рећи да су приликом селекције за преводиоца били важни, колико тематски, толико и књижевни разлози. Одабрани су, наиме, они делови из оригинала у којима су разнолики дарови ове енглеске списатељице доживели најчитљивије и најупечатљивије уобличење". у Ана Селић, *Гердина сенка-О књизи Црно јагње и сиви соко Ребеке Вест*, У: Књижевни лист Год. 3, бр. 19 1.03.2004., 24.

о бесмислу жртве са Ребекиним искреним дивљењем за јунаштво малих народа.¹¹⁴ Може се закључити да је његова немогућност да увиди значај овог дела уско повезана са одлуком да читаоцима, за њихово добро, ускрати књигу од прве до последње странице. Књигу је у целовитости преведела на српски Ана Селић 2004. године.¹¹⁵

Ребека Вест је због својих ставова дошла у сукоб са Едит Дарам, која је била изузетно антисрпски опредељена у последњим деценијама свог живота. Едит Дарам је њој замерала пристрасност и то што је на основу једног путовања написала књигу, без икаквог предзнања о тој земљи, док Ребека Вест не пориче неприпремљеност али доказује да је свесна афеката који су присутни у оваквим расправама. Вест тврди да је Османско царство на лукав начин окренуло народе једне против других да би их спречила да им се заједно одупру. Исто тако указује да су хуманитарно и реформистички расположени Енглези долазили на Балканско полуострво да би утврдили ко кога малтретира, неспособни да прихвате језиву претпоставку да свако сваког малтретира и враћали се назад са по једним балканским народом као својим мезимчетом, као и да се од особе које спадају у тај тип, аскете, очекује и да на огњиште постављају слику албанског, бугарског, српског, македонског или грчког народа која поседује сву снагу и благост верских фантазија. Овај коментар је тек изазвао још жучнију расправу да је објављивање књиге било одложено. Ребека Вест је Едит Дарам замерала ту опсесију и лаковерност везану за Балкан, што ју је лишило способности да уважи било који други аргумент који се није слагао са њеним ставовима, који су постали изразито проалбански. Ипак, Вест исто учачава да је балканско питање током историје доказало своју необичну моћ да завади чак и људе који спадају међу најтолерантније британске интелектуалце, толику моћ да ни проблеми везани за Индију и Африку никад нису изазвали ништа налик тој „бујици варварски интонираних памфлета“ којима је јавност била изложена пошто су неки либерали инспирисани Гледстоном посетили европски део Турске.¹¹⁶

---

¹¹⁴ Ребека Вест, *Црно јагње и сиви соко*, Београд 1989. 19.

¹¹⁵ В. Голдсворди, *Измишљање Руританије: Империјализам машите*, Београд 2000, 213.

¹¹⁶ В. Голдсворди, *Нав. дело*, 215-216.

Познанства Ребеке Вест

Имајући у виду да је *Црно јагње и сиви соко* написала у веома кратком року, као и да је стекла темељно знање о сложеној земљи захваљујући томе што се претходно случајно обрела у делу света који је за њу био потпуно нов, импресивно је да је Ребека Вест написала овако садржајну и обимну књигу. Дело је написано у форми путописа, описани су пејзажи, архитектура градова, лични доживљаји ауторке. Ипак, дело је и више од обичног путописа. Ауторка је убеђена да се садашњост може објаснити једино преко прошлости, за себе каже да је хроничар свог времена, па тако у сваком од поглавља пише и о историји места које посећује. Мајском преврату даје на изузетном значају нарочито због каснијег портрета краља Петра Карађорђевића кога је јако ценила, можда и највише од свих српских владара.¹¹⁷ Њен метод је такав да не прати хронологију, већ географију, тако да креће од Загреба до Сарајева, затим одатле до Београда па Скопља. Неком коме историја Балкана није позната ово представља проблем зато што прво чита о Стјепану Радићу па Францу Фердинанду, или прво о српској националној историји 19. века па затим о цару Стефану Душану и Немањићкој династији. Дело је такође значајно и као мемоарска грађа о њеним пријатељима и сапутницима из Југославије као што су Станислав Винавер,¹¹⁸ Аница Савић Ребац¹¹⁹ и Хасан Ребац¹²⁰.

Разлог због ког користи измењена имена својих пријатеља у делу је зато што је стрепела за њихове животе када је избио рат. Њен сапутник и званични водич по Југославији, Станислав Винавер, службеник Прес-бироа југословенске владе, тако је

---

¹¹⁷ Р. Вест, *Нав. дело*, 2004, 434.

¹¹⁸ Станислав Винавер је био српски Јеврејин који се као припадник српске војске истакао у Првом светском рату а потом био Бергсонов студент на Сорбони. Такође био познати експресионистички песник, а такође и полиглот који се прославио својим слободним преводима Раблеа, Молијера, Гетеа и Дикенса, који су заправо уметничка дела сама за себе. У време када је књига *Црно јагње и сиви соко* изашла из штампе, Винавер је се налазио у једном логору у Немачкој као ратни заробљеник. Ребека Вест му је слала пакете преко британског Црвеног крста које је он нерадо подизао у страху да би неко могао да открије да је он Јеврејин и да би потом могли да га пребаце у логор смрти, а тај страх није био неоснован с обзиром да је његова мајка умрла у гасној комори.

¹¹⁹ Аница је била српски филозоф и професор класичних језика, писац, преводилац, уредник и сарадник многих књижевних часописа. Докторирала је на Филозофском факултету у Београду 1932. и изузетно су значајне њене студије о Лучи микрокозма и Његошу пошто је за њу Луча била највиши израз југословенске културе, тако да је објавила преводе Луче на енглески и немачки, а 1946. постаје ванредни професор на Филозофском факултету у Београду.

¹²⁰ Хасан је био херцеговачки муслиман који је дипломирао оријенталне језике на Сорбони. Учествовао је у балканским ратовима као четник и добровољац, повлачио се са српском војском преко Албаније у Првом светском рату, након чега је преко Солуна отишао у Француску. У међуратном периоду био је службеник Министарства вера Краљевине СХС.

постао Константин, а његова жена Елза, Немица у књизи се зове Герда. Њихов идентит је ипак очигледан на основу осталих података који су дати. По описима Ребеке Вест у делу види се да је Винавер својој дужности водича приступао са много више маште и бојског духа него што би се то на основу његовог званичног положаја то могло претпоставити. Са Винавером су посетили Кајмакчалан где је како он каже: „његов народ спасао цивилизацију, где је Србија добила рат за све остале народе“, у шта његова супруга никако не може да поверује и тражи изговор за победу Срба као што је издаја Бугара.¹²¹ Ребека Вест не крије своју опчињеност Винаверовим шармом и енергијом, духовитошћу као и нетрпељивост коју је осећала према његовој жени Немици, која је, за Ребеку Вест, постала оличење „мрске тевтонске нарави“. Списатељица ово приписује њеном недостатку свести о процесу и жељи да се дође до резултата истог тренутка, без жеље за трудом до истих.¹²² Елза наине никако не пропушта прилику да истакне сиромаштво Србије и Македоније, немачку супериорност и британску помодност. У одушевљењу народима Балкана Ребеке Вест она види само хир једне Британке која на Балкану тражи новог егзотичног љубимца. Елзини ставови су увелико били обликовани немачком пропагандом, наине, њен рођени брат био је Карл Силекс – нацистички новинар.¹²³

У делу се дешавају упоредо два процеса. Први процес тиче се Србије и Југославије, то је ауторкино упознавање тих простора као и њена проницљива запажања,¹²⁴ а други процес уводи управо Елзина слика. Наине, када узмемо у обзир ситуацију у Европи, Елзино порекло и њене политичке ставове, блиске нацистичкој Немачкој, можемо закључити да је за Ребеку Вест она персонификација не само Немачке, него генерално

---

¹²¹ Р. Вест, *Нав. дело* 2004, 581.

¹²² Р. Вест, *Нав. дело* 2004, 602.

¹²³ У писму издавачу Бену Хјубшу 22. децембра 1938. године она пише управо о Винаверовој жени Елзи, како је она сестра нацистичког новинара Карла Силекса, и како је сигурна да је она потпуно луда јер је покушала да убије своју децу и себе зато што је „упрљала своју Нордијску крв мешајући је са јеврејском“ *Rebecca West to Ben Huebsch, 22.12.1938. Selected letters of Rebecca West, edited, annotated and introduced by Bonnie Kime Scott, Yale University Press, New Haven and London 2000, 167.*

¹²⁴ „Нема сумње да би Велика Србија била много погоднија творевина од Југославије, али она је могла постојати само уз два услова: на истоку је морала имати подршку Русије а на западу је словеначким католичким државама морала бити раздвојена од земаља немачког говорног подручја. Године 1917. међутим Руско царство се срушило, а од свих поданика Аустроугарске царевине једино су Чеси били довољно организовани да убед творце мира да заслужују самосталну државу. Зато су Србији били потребни Словени католици и зато је Словенима католицима била потребна Србија. Југославија, или краљевина Срба, Хрвата и Словенаца како се тада звала постала је неизбежна. Али то није помирило разлике у темпераментима између Срба и Хрвата што је краљу стварало неизмерне тешкоће.“ у Ребека Вест, *Црно јагње и сиви соко*, 2004, 450.

освајача.¹²⁵ Тако да ове две жене, суште супротности једна другој, подсећају на карикатуре Немачке и Велике Британије на пропагандним памфлетима у предвечерје Другог светског рата.

Жена која је одушевила Ребеку Вест приликом посете Скопљу била је Аница Савић-Ребац, која је била удата за Хасана Ребца, који у књизи постају Милица и Мехмед. Ребека Вест о њима говори са највећим изразом поштовања: „Милица и Мехмед су за мене посебно вредни, не само због тога што јесу већ и због тога где се налазе. Они су стубови који подупиру невидљиву кућу, склониште које морамо имати ако не желимо да нас одувају ветрови природе.“¹²⁶ Ребека Вест и Аница Савић-Ребац су остале пријатељице и након ауторкиног повратка у Велику Британију о чему сведоче писма која су размењивале до Аничине смрти.¹²⁷

Изузетан утисак на ауторку је оставио и Владика Николај Велимировић, Винаверов пријатељ и један од водећих православних мислилаца свога времена. Владика је, по мишљењу Карла Ролисона, биографа Ребеке Вест, један од главних ликова у делу и уједно „по њеним речима, најизузетнији човек кога је упознала. Пореди га са Проспером, чаробњаком из Шекспировог дела *Бура*.¹²⁸ Ово виђење Николаја Велимировића је ипак лично и дубоко емотивно виђење ауторке и остаје само то. Чак и данас, представе о њему се крећу из крајности у крајност: од једне перцепције где то обожавање лика и дела иде до једне доктрине, малтене непогрешивости, до једне врсте демонизације. Дакле, у делу, упркос њеној одушевљеношћу Велимировићем, он остаје енигма.

---

¹²⁵ „Герда нема никакав осећај за процес, она жели резултат али не жели да се бави оним што доводи до резултата...то је став освајача. Герди се заправо нико не може одупрети, стога је необично важно утврдити колико Герди има на свету и да ли ће се оне окупити око неког циља. Ребека Вест, *Црно јагње и сиви соко*, 2004, 602-603.

¹²⁶ Р. Вест, *Црно јагње и сиви соко*, 609.

¹²⁷ „Драга моја Сисили, међу многим патњама, телесним и духовним, у последње четири године, беше једна мисао која ми је донела много брига и жалости: мисао да нема гласа од тебе у ова времена када смо сви изложени безбројним опасностима, не само у окупираним земљама, већ исто тако и у оним слободним.“ у http://arhiva.unilib.rs/unilib/o_nama/izlozbe/anica_savic_rebac/PREPISKA_SA_KNJIZEVNICIMA.php (приступљено 20.8.2018.)

¹²⁸ Р. Вест, *Црно јагње и сиви соко*, 2004, 547.

Процес који почиње Гердиним ликом кулминира у тренуцима епифаније када земља нуди знање о самом себи. Управо тако је и дело добило назив, док је посматрала приказ жртвовања црног јагњета на једној стени у Македонији, на дан Св. Ђорђа, на Овчем Пољу. То је по свему судећи био обичај плодности из предхришћанског култа, који је опстао у овој области. Размишљање о личном жртвовању, које започиње ауторкиним препознавањем македонске стене, прераста у централну тему књиге.¹²⁹ Описујући црно јагње и сивог сокола као симболе жртвовања, она изражава гнев који хришћанство буди у њој зато што слављењем бола није успело да заштити своје присталице.¹³⁰ Стога кључна питања на која она тражи одговор нису историјска и конкретна већ етичка и вечита.¹³¹ У том кључном тренутку она не разматра додуше и колику је улогу то „слављење бола“ имало у националној историји 19. века и борби за ослобођење, иако је већ писала о тој храбрости, али се зато у епилогу који је настао у пролеће 1941. јако добро присећа тога и док падају бомбе каже како се трудила да се држи српски, јер је Британија тад постала жртвено јагње, тада су Енглези по њој били притешњени као Јужни Словени.¹³²

---

¹²⁹ Овај догађај она повезује са Косовском битком зато што је чула епску песму у којој пророк Илија долеће у обличју сивог сокола из Јерусалима и тражи од Срба да бирају између царства небеског и земаљског, и по песми Срби су изабрали царство небеско.

¹³⁰ „Црно јагње и сиви соко су делали заједно. У том злочину, као и у већини историјских и појединачних злочина, они су били саучесници. То сам научила у Југославији, која јасно открива све скривене ствари, која пружа симболе за оно што ум тек треба да уобличи. На Овчем пољу видела сам жртву у свој њеној гадости и видела сам огромну моћ над људском маштом. Тамо сам научила колико је неизмерно одвратно веровање да се просипањем животињске крви нешто може стећи, да се подилажењем смрти може задобити дар живота.“ у Р. Вест, *Црно јагње и сиви соко*, 2004, 687.

¹³¹ Р. Вест, *Црно јагње и сиви соко*, 2004, 683-687.

¹³² „Помишљајући на инвазију, или када би бомба пала негде у близини, молила бих се Богу да ми подари храброст коју имају Срби, а знала сам да немам права да то тражим јер су нам Словени браћа, и да је грех који смо нашом неспособношћу починили према њима неопростив. Због њега се, када смо прилазили прозорима и гледали како Лондон гори, нисмо могли уздати у своју невиност.“ у Ребека Вест, *Црно јагње и сиви соко*, 2004, 844.

Закључак

Представе о Србији из прошлости нају начин да одзвањају у садашњости. Путописна грађа је одувек била добар кандидат за то због специфичности приликом приказивања слике Другога у огледалу са идејама прогреса аутора. Феномен Балкана и жена путописаца је стално био објашњаван кроз оријенталистичку крилатицу о Оријенту женских особина, који логично, привлачи жене.¹³³ Међутим, нико од аутора оваквих чланака није посветио пажњу свакој списатељици посебно, већ су их на основу пар сличних импресија укалупљивали у своје широке тезе.

Највећи број путописа потиче из времена Балканских ратова и Првог светског рата, али оно што карактерише малобројније путописе из међуратног периода јесте потреба ауторки да буду на Балкану у центру дешавања, у ишчекивању неке кризе или конфликта. Србија је најчешће представљена опредељена према Западу али са источним примесама, уз епитете као што су неодлучност, несређеност али и егзотичност.

Свака од ових списатељица је имала различите перцепције Србије као и разлоге због којих се отиснула на ово путовање: за Едит Дарам то је било ослобођење од болести, за Грејс Елисон позив од Карађорђевића, за Лену Јовичић жеља за упознавањем земље из које потиче а Ребека Вест је сматрала да нема бољег места за истраживање односа великих империја према малим народима од Балкана. Невешто би било сводити њихову агенду искључиво на феминистичка убеђења, већ те путописе треба анализирати кроз мотиве и хоризонт очекивања ауторки, жељених или нежељених утицаја које су дела остварила, како се не би изгубиле специфичности уграђивањем у ширу слику балканизма.

---

¹³³ *Black Lambs and Grey Falcons: Women Travellers in the Balkans*, Edited by John B. Allcock and Antonia Young, Bradford University Press 1991. xx

Извори:

Архивска грађа:

- АЈ, 38, Централни Пресбиро Председништва Министарског савета Краљевине Југославије, бр фасцикле 719, А II, IX 1
- АЈ, 38, Централни Пресбиро Председништва Министарског савета Краљевине Југославије, бр фасцикле 719, А VI/ XII/1

Штампа:

- *Време*
- *Правда*

Преписка:

- Преписка Анице Савић Ребац , Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“ http://arhiva.unilib.rs/unilib/o_nama/izlozbe/anica_savic_rebac/PREPISKA_SA_KNJIZE_VNICIMA.php (20.8.2018)
- *Selected letters of Rebecca West*, edited, annotated and introduced by Bonnie Kime Scott, Yale University Press, New Haven and London 2000.
- *The Blaze in the Balkans*, selected writings of M. Edith Durham, London 2014.

Путописи:

- G. Ellison, *Yugoslavia. A New Country and its People*, London 1933.
- L. Yovitchitch, *Pages From Here and There in Serbia* , Belgrade 1926
- L. Yovitchitch, *The Biography of a Serbian Diplomat*, London 1939
- M. Edith Durham, *High Albania* , London 1910.
- M. Edith Durham, *Some Tribal Origins, Laws and Customs of the Balkans*, London 1928.
- M. Edith Durham, *The burden of the Balkans*, London 1905.
- M. Edith Durham, *The Serajevo Crime*, London 1925.
- M. Edith Durham, *The struggle for Scutari* , London 1914.
- M. Edith Durham, *Through the Lands of the Serb*, London 1904.

- M. Edith Durham, *Twenty years of Balkan tangle*, London 1920.
- P. Вест, *Црно јагње и сиви соко*, Београд 1989.
- P. Вест, *Црно јагње и сиви соко*, Београд 2004.

Литература:

- А. Растовић, *Обреновићи у мемоарима српских дипломата из Лондона*, у: Нововековне српске династије у мемоаристици, Историјски институт, ур Петар В. Крестић, Београд 2007.
- А. Селић, *Гердина сенка-О књизи Црно јагње и сиви соко Ребеке Вест*, У: Књижевни лист Год. 3, бр. 19 1.03.2004.
- Б. Шимуновић-Бешлин, *Грејс Елисон и Карађорђевићи*, у: Нововековне српске династије у мемоаристици, Историјски институт, ур Петар В. Крестић, Београд 2007.
- В. Голдсворти, *Измишљање Руританије: Империјализам маште*, Београд 2000.
- В. Костић, *Британија и Србија: контакти, везе и односи 1700-1860.*, Београд 2014.
- Е. Саид, *Оријентализам*, Београд 2000.
- Ж. Аврамовски, *Британци о Краљевини Југославији. Годишњи извештаји Британског посланства у Београду 1921-1938*, том 1 (1921-1930), Београд-Загреб 1986.
- К. Гавриловић, *Ребека Вест и Гавриловићи*, Београд 2008.
- М. Бакић Хејден, *Варијације на тему „Балкан“*, Београд 2006.
- М. Тодорова, *Имагинарни Балкан*, Београд 1999.
- С. Лазаревић Радак, *На границама Оријента: представе о Србији у путописима између два светска рата*, Панчево, 2011.
- Ч. Антић, *Србија и Велика Британија у Првом светском рату*, Београд 2012.
- *Black Lambs and Grey Falcons: Women Travellers in the Balkans*, Edited by John B. Allcock and Antonia Young, Bradford University Press 1991.
- *Problems of Identities in the Balkans*, Edited by Slobodan G. Markovich, Eric Beckett Weaver and Vukasin Pavlović, Belgrade 2006.
- V. Glending, *Rebecca West*, London 1987.

